

РОЗДІЛ І. АКТУАЛЬНІ ПИТАННЯ ТЕОРІЇ ТА ІСТОРІЇ ДЕРЖАВИ І ПРАВА

УДК 341.01 (37)

JUS GENTIUM: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ МІЖНАРОДНОГО ПРАВА В СТАРОДАВНЬОМУ РИМІ

Денисенко В.В., к.і.н., доцент

Запорізький національний технічний університет

Стаття присвячена дослідженню наукових підходів до розкриття проблеми становлення міжнародного права в Стародавньому Римі. У роботі розглянуто питання визначення змісту поняття *jus gentium*, його місця в системі римського права, співвідношення понять *jus gentium*, *jus civile*, *jus naturale*, *jus belli ac pacis*.

Ключові слова: міжнародне право, jus gentium, природне право, стоїцизм.

Денисенко В.В. JUS GENTIUM: ПРОБЛЕМА СТАНОВЛЕННЯ МЕЖДУНАРОДНОГО ПРАВА В ДРЕВНЕМ РИМЕ / Запорожский национальный технический университет, Украина

Статья посвящена исследованию научных подходов к решению проблемы становления международного права в Древнем Риме. В работе рассматриваются вопросы определения содержания понятия *jus gentium*, его места в системе римского права, соотношения понятий *jus gentium*, *jus civile*, *jus naturale*, *jus belli ac pacis*.

Ключевые слова: международное право, jus gentium, естественное право, стоицизм.

Denisenko V.V. JUS GENTIUM: PROBLEM OF FORMING OF INTERNATIONAL LAW IN ANCIENT ROME / Zaporizhzhya national technical university, Ukraine

The article is dedicated to the research of scholar approaches toward exposure of the problem of forming of international law in Ancient Rome. In the paper the problems of determination of content of notion *jus gentium*, its place in the system of Roman law, correlation of notions *jus civile*, *jus natural*, *jus belli ac pacis* are examined.

Key words: international law, jus gentium, natural law, stoicism.

Сьогодні вчені і практики міжнародного права одностайні в розумінні необхідності дослідження історії та особливостей його формування. Існує потреба у всебічному системно-концептуальному аналізі проблеми походження, становлення і розвитку міжнародного права, коренів сучасного міжнародного права. З'ясування того, які з засад стародавнього міжнародного права, його окремих галузей і інститутів (права міжнародних договорів, дипломатичного права тощо) стали основоположними або складовими його сучасної системи дозволить визначити характерні особливості цього права, його природу і специфіку. Це обумовлює актуальність теми представленого дослідження.

Мета статті – дослідити наукові підходи до розкриття проблеми становлення міжнародного права в Стародавньому Римі, визначення змісту поняття *jus gentium* та його місця в системі римського права.

Питання походження та змісту терміна *jus gentium* неодноразово піднімалися в працях як істориків міжнародного права, так і в роботах представників науки римського приватного права. Проте і до сьогодні серед науковців не існує одностайності в підходах до визначення історії його становлення, сфери застосування та змісту, що вкладався стародавніми римлянами в це поняття. У сучасній науці міжнародного права визнаною є точка зору про досить раннє походження міжнародного права. Різні групи людей взаємодіяли на різних етапах виникнення суспільної організації життя, починаючи з епохи первісного ладу. Міжплеменні відносини з появою держав змінилися міждержавними відносинами. Міжплеменні, а потім і міждержавні відносини регламентувалися певними нормами поведінки. У римському праві система правових норм, що визначали відносини громадян з негромадянами, називалася *jus gentium* – право народів. Саме це поняття було перенесене в середні віки на правила міжнародних відносин [1, 7].

Стосовно питання про виникнення терміну *jus gentium* дослідники тотожні, пов'язують його зі словом *gens*, тобто – «рід» і відносять його походження до додержавного періоду життя римської общини, до родового суспільства, коли це право розумілося не як міжнародне, а як міжродове, міжплемінне, яке мало відношення лише до родів Лаціуму, на основі об'єднання яких і виник Рим. Поступове поширення дії *jus gentium* на племена Італії не змінило значення цього словосполучення, тому що слово *gens* не набуло іншого змісту для римлян з переходом від роду до племені [2, 489-490]. Погоджуються історики і в тому, що термін *jus gentium* був власне римського походження, а не запозичений римлянами в греків, як це мало місце відносно поняття *jus naturale* [2, 491].

В.Е. Грабар також підтримує точку зору про зв'язок поняття *jus gentium* з міжродовими відносинами в середовищі італійських племен. Він вважає, що споконвічно усе первісне право було «міжнародним», свідченням чого є те, що усі перші відомі правові формули стосувалися міжнародних відносин (оголошення війни – 3, I, 32, договорів – 3, I, 23; 3, I, 38). Слід пам'ятати, що при вивченні первісного «права» ми маємо справу не з окремими особами, а з групами, з родами або племенами, від імені яких діяв їх представник – глава роду або племені. Усі правовідносини мали міжродовий або міжплемінний характер. Індивідуального права на цьому етапі не існувало. У предків римлян таким міжродовим, міжплемінним правом і було *jus gentium*. Суб'єктом його виступали рід або плем'я. Поділ на публічне і приватне з'явився лише із розкладом первісного суспільства та утворенням держави [2, 492-495]. У зовнішніх відносинах римська община стала на місце родів і зберегла колишню назву роду – *gens*, і у відносинах з іншими общинами продовжувало діяти колишнє міжродове право – *jus gentium* [2, 499].

Сучасні дослідження з історії міжнародного права призводять до висновку: право стосовно держави завжди первинне і має верховенство. Ідея первинного зародження міжнародного права (з міжродового), а потім уже внутрішнього («національного») була сформульована академіком НАН України В.Е. Грабарем і отримала сьогодні визнання представників науки міжнародного публічного права [4, 59]. Саме зародження міжнародного права сталося поза участю держав, які на той час ще не сформувалися.

Теза про зародження міжнародного права на етапі розпаду родоплемінних структур первісного суспільства і появи держав, на думку В.Г. Буткевича, явно не враховує історичних і правових реалій. Сучасні археологічні та етнографічні дані свідчать про наявність традицій, ритуалів, правил поведінки в період понад 60 тисяч років тому. Багато з них забезпечувалися примусом, породжували відповідальність і застосування санкцій, тобто мали ті самі елементи і правила застосування, що і норми, які з появою держави вважаються правовими. Особливо це характерно для періоду перед утворенням держав [4, 60].

Витоки багатьох інститутів міжнародного права, наприклад, інституту міжнародної гостинності чи посольського права, науковці простежують ще з періоду міжплемінних відносин [5, 232]. Так, при першій взаємодії між племенами (війна, обмін, розмежування території тощо) одразу ж виникало питання про визнання свого контрагента, наділення його певним статусом.

Елементи міжнародного приватного права, на думку А.А. Мережко, також можна віднайти ще в стародавні часи. У цей період його поява пов'язана з торговельними і сімейними відносинами, що містять іноземний елемент – зв'язки між представниками різних спільнот (племен, поселень, міст-держав, областей тощо). Спираючись на дані антропології та історії первісного суспільства, А.А. Мережко констатує зародки міжнародного приватного права ще в рамках міжплемінних відносин. У межах міжплемінного права сформувалися три інститути: інститут екзогамії (заборона укладення шлюбів у межах певної групи) та ендогамії (дозвіл на укладення шлюбів у межах певної групи), інститут обміну (формується принцип можливості торговельного обігу з іншими племенами та визнання правового захисту як чужого майна, так і особистої недоторканності іноземця) та інститут гостинності [6, 17-18].

Проте слід відзначити, що правова регламентація міжнародних відносин стародавніх народів мала певні особливості. Головною було те, що міжнародно-правові норми мали, переважно, двосторонню дію, проте водночас з ними існували і норми регіонального характеру [1, 17]. До того, як стати загальним і універсальним, міжнародне право багато століть розвивалося за окремими регіонами, зв'язки між якими мали епізодичний характер. Регіоналізм був характерним для міжнародного права з моменту його виникнення і до руйнування Римської

імперії, і навіть до кінця I тисячоліття [7, 31]. Спільне в розвитку держав різних регіонів визначило появу подібних міжнародно-правових норм.

Проте не всі дослідники додержуються такої точки зору. Так, за словами філософа права К.К. Жоля, *jus gentium* може бути названим міжнародним правом лише умовно, тому що у цьому випадку ми можемо говорити навіть не про зародки міжнародного права, а про розвиток лише міжродового права як прототипу загальнонародного або загальнодержавного права в рамках конкретної держави [8, 59-60].

У римських джерелах ми вперше зустрічаємо термін *jus gentium* наприкінці республіканського періоду в Цицерона. Він, а також наступні історики (Тіт Лівій, Тацит) [3, I, 14, 1; IV, 17, 4; V, 36, 6, 8; VI, 1, 6; VIII, 5, 2; IX, 10, 7-10; 9, Hist, IV, 32] використовували його виключно в значенні міжнародного права. У римських юристів цей термін вперше з'являється в епоху імператора Адріана вже в іншому значенні – права, що діє всюди, серед усіх народів, до того ж виключно в значенні приватного права, яке протиставляється римському цивільному праву.

В.Е. Грабар сформулював і обґрунтував наступну теорію: *jus gentium* спочатку використовувалося саме в значенні міжнародного публічного права, а не міжнародного приватного, як його почали розглядати пізніше, за часів Римської імперії [2, 476-480]. Він аналізує (і не погоджується із нею) позицію багатьох істориків і юристів-міжнародників, які вважали, що *jus gentium* ні в якому разі не регламентувало відносини між державами, було створене в III ст. до н.е. діяльністю *praetor peregrinus* (преторів переґринів) та фактично представляло собою внутрішнє римське право, що регламентувало правовий статус іноземців, або «правовідносини окремих осіб різних держав, відповідно – міжнародне приватне право» [2, 480-484]. В.Е. Грабар виділяє групу вчених (Моммзен, Віллемс, Целлер, Буше-Леклерк тощо), які констатували, що *jus gentium* міститься в собі «публічне право, або *jus gentium* у власному сенсі, і приватне право, з яких перше регулює міжнародні відносини держави стосовно держави, а друге – юридичне положення переґринів в межах держави» [2, 485]. До третьої категорії В.Е. Грабар відносить дослідників, які визнавали існування норм, що регулюють відносини Риму з іншими державами, та розглядали *jus gentium* як термін для визначення цих норм, тобто використовували *jus gentium* у публічно-правовому розумінні, ототожнюючи його з «правом війни та посольським правом» – *jus belli ac pacis* [2, 486-489]. Проте і ці дослідники констатували, що *jus gentium* застосовувалося і у відношенні приватних осіб, називаючи його «анаціональним» приватним правом Риму на протигагу цивільному [2, 487].

Д.Б. Левін, говорячи про римське поняття *jus gentium*, лише посилається на визначення «права народів», дане у II ст. до н.е. Ульпіаном: «Право народів складають захоплення, забудова та укріплення місцевостей, війни, полон, рабство, відновлення в правах тих, що повернулися з полону, мирні договори, перемир'я, священний обов'язок не ображати послів і заборона шлюбів з чужородцями. Правом же народів його називають тому, що цим правом користуються усі народи» [10, 19].

І.А. Покровський розглядає *jus gentium* як третю правову систему яка приєдналася до цивільного права (*jus civile*) та адміністративного права (*jus honorarium*), що виникла в республіканський період. Перші дві системи поширювалися лише на римських громадян. Проте у другій половині республіканського періоду Рим став центром світової торгівлі, центром скупчення значної кількості негромадян, переґринів. Між римськими громадянами і переґринами, між самими переґринами, виникали різноманітні ділові відносини. Так виникла необхідність нормативно врегулювати ці відносини. Для цього була створена спеціальна магістратура – *praetor peregrinus*. Він також, як і інші претори, при вступі на посаду видавав едикт, у якому визначав правила своєї юрисдикції. Цей едикт ставав основою особливого цивільного правопорядку, що діяв для регулювання відносин римлян з переґринами та переґринів між собою. Норми цього правопорядку запозичувалися із загальних звичаїв міжнародного торговельного обігу. Таким чином, за своїм змістом це було право загальнонародне (тобто, спільне для усіх народів), тому римляни і називали його *jus gentium* [11, 119].

«*Jus gentium* було лабораторією, в якій опрацьовувалися різноманітні норми різних народів античного світу, що зіткалися один з одним на міжнародному ринку, в єдине інтернаціональне ціле» [11, 120]. Разом із цим І.А. Покровський зазначає й інший сенс *jus gentium* як права,

спільного для всіх народів. Причиною цієї спільності римські юристи вважали саму природу людини. З цієї точки зору вони називали таке право, що походило з самої природи, природним правом або *jus naturale*. Останнє І.А. Покровський розглядає як «перші спроби юридичної думки в сфері філософії права» [11, 120].

Н.Л. Левіна констатує, що право народів було вільним від римських традицій та охоплювало ті правила, що були встановлені для людей «світовим розумом» [12, 40]. Проте далі вона говорить прямо протилежне: право народів, створене преторами переґринів, було внутрішньодержавним правом, а не міжнародним, тобто виключно римським правом у його найбільш досконалій та розвинутій частині [12, 41].

Різницю між цивільним правом і *jus gentium* В.Е. Грабар вбачає в тому, що норми цивільного права утворювалися законом і регулювали відносини між громадянами, а норми *jus gentium* встановлювалися міжнародними договорами і регулювали відносини іноземців між собою та з римськими громадянами [2, 498-499]. Іншим джерелом *jus gentium* В.Е. Грабар вбачає судову практику претора для іноземців (*praetor peregrinus*), який позичав їх із правових систем інших народів [2, 507].

Претор переґринів відіграв ключову роль у формуванні *jus gentium*. Ґрунтуючись на власній юридичній позиції, грецьких принципах права та принципах сумлінності і справедливості, він створював систему універсальних норм, що охоплювала усе людство [6, 25]. Претор переґринів вирішував міжнародні спори шляхом застосування матеріально-правового рішення, створеного для конкретної справи, і виведеного із законів країн, залучених до справи. Замість того, щоб обрати право однієї з країн, претор концентрував свою увагу на конкретній справі та створював для неї найбільш відповідне матеріальне рішення, засноване на праві держав сторін спору. Претор переґринів застосовував як норми римського права, так і норми іноземного права. За своєю природою *jus gentium* представляло собою універсальне право, що регулювало, згідно тодішнім уявленням, поведінку представників усіх народів. Можна також стверджувати, що претор переґринів не стільки створював норми і принципи *jus gentium*, скільки надавав адекватної правової форми звичаям міжнародної торгівлі, що існували об'єктивно [6, 26-27].

У сучасній літературі продовжується дискусія з приводу того, чи можна вважати *jus gentium* прототипом транснаціонального права або сучасного *lex mercatoria* (звичаїв міжнародної торгівлі) – автономної правової системи, незалежної від національних правових систем. Філіп де Лі запропонував свою концепцію «міжнародного ділового права» [6, 28] як сукупності матеріальних норм, незалежно від їх національного чи транснаціонального походження, що регулюють транснаціональні комерційні відносини в рамках національних правових систем.

На формування концепції *jus gentium* справила вплив філософія Стародавньої Стої, для якої був характерний космополітизм. Стоїки одними з перших філософськи обґрунтували необхідність універсального права. Людині від народження властиві зв'язки з іншими людьми, тому вона по праву може вважати себе «громадянином світу», а не лише окремої держави. Усі люди – брати і діти одного і того самого Небесного батька, стверджували стоїки. Космічна спільнота розумних істот (богів і людей) утворює єдину космічну (світову) державу, де силу закону має природне право, засноване на спільному для природи розумі (Логосі). Це природне право є основним і єдиним джерелом різноманітних позитивних прав у різних державах. Усі розходження між законами держав – результат відхилень від природного права. В єдиній космічній державі розбіжності між людьми мають лише моральний характер. Відповідно, в основі позитивного права лежить космополітична мораль, тотожна природному праву людини [8, 56-57].

Визнання природного права призводить до визнання його принципової єдності, яка не може бути скасована довільними розходженнями в законодавстві. «Існує лише одне право, що пов'язує людське суспільство і встановлене одним законом» (Цицерон, *De leg*, I, 42) [13, 112].

Засновник школи стоїків Зенон з Кітіона (336-264 рр. до н.е.) висунув план вселенської республіки, жителі якої живуть за спільним законом. Згідно з планом Зенона, необхідно, щоб люди жили не особливими містами і общинами, які керуються різними законами, а щоб об'єдналися в єдине людство, яке живе спільним життям за єдиними правилами.

Завдяки римському імператору Марку Аврелію (121-180 рр. н.е.) стоїцизм став у Римській імперії «державною філософією», що справило певний вплив на світогляд римських юристів.

Згідно з його вченням, все різноманіття всесвіту проникнуте прагненням до єдності, і тому люди як розумні істоти також повинні прагнути єдності між собою. Якщо розум властивий усім людям, він є основою єдиного закону, що поширюється на всіх людей як співгромадян єдиної держави [8, 54].

Вчення стоїків про загальнолюдську солідарність і всесвітнє природне право відбилося на поглядах римських юристів та політиків. Згідно з поглядами Цицерона, природа людини призводить до світового спілкування, союзу людства. Всесвітнє спілкування людей, окрім морального аспекту (почуття любові до усіх людей), має також юридичний аспект у вигляді правової єдності під владою єдиного природного права. Він обстоював ідею всесвітнього природного права, джерело якого він вбачав у справедливому розумі.

Римський юрист Ульпіан вбачав у природному праві прояв інстинкту, властивого всьому живому. Порівнюючи природне право з правом народів (*jus gentium*), він визначав його наступним чином: «Природне право – це те, якому природа навчила усе живе: це право властиве не лише людству, але й усім тваринам, що народжуються на морі і на землі, і усім птахам; сюди відноситься об'єднання чоловіка і жінки, яке ми називаємо шлюбом, також – народження дітей, також – виховання; ми бачимо, що тварини, навіть дикі, мають знання цього права. Право народів – це те, котрим користуються народи людства; можна легко зрозуміти його відмінність від природного права: останнє є спільним для усіх тварин, а перше – лише для людей (у їхніх відносинах) між собою» [14, 68].

Римський юрист Гермогеніан під *jus gentium* розумів ту систему права, що є спільною для всього людства і протиставляється природному праву, оскільки представляє собою довільне утворення людини в сфері регулювання ведення війни, полону, рабства. Головна різниця між природним правом та правом народів полягає в тому, що природне право представляє собою ідеальне право, що виникає з природи речей, тоді як *jus gentium* – це позитивне право, що виникає історично і діє серед народів. З іншого боку, загальність дії норм *jus gentium* вказує на їх загальне, вище джерело, яким може бути лише спільна усім людям, однакова природа. У цьому вбачається зближення природного права і права народів [14, 69].

Отже, на основі стоїчної ідеї внутрішньої єдності людства, а відповідно єдності правосвідомості різних народів у римському праві виникло поняття права народів – *jus gentium*.

Аналіз наукових поглядів на проблему становлення міжнародного права в стародавньому Римі дозволяє дійти наступних висновків:

1. *Jus gentium* мало своє значення уже в період докласового суспільства та спочатку означало міжродове (міжплемінне) право. З утворенням римської державності воно почало розвиватися у двох напрямках – *jus gentium* (міжнародне право) та *jus quiritium* (право квіритів), пізніше – *jus civile* (внутрішнє право).
2. Для римських юристів термін *jus gentium* мав два значення. У широкому сенсі він означав право, що є спільним для всіх цивілізованих народів, і містило в собі і публічне, і приватне право. У вузькому сенсі цей термін означав сукупність норм і принципів, що регулювали відносини римського народу як єдиного цілого з іншими народами.
3. Ключову роль у формуванні *jus gentium* відіграв претор переґринів. Судова практика, яка окрім римського права, базувалася на праві інших народів, була головним джерелом *jus gentium*.
4. Умови міжнародного співробітництва зберегли регіональний характер міжнародного права в стародавній період. Воно продовжувало розвиватися здебільшого за рахунок звичаїв, а не міжнародних договорів.
5. Римське право справило значний вплив на подальший розвиток науки міжнародного права. Під впливом грецьких стоїків римські юристи розвинули ідею природного права, яке поширювало свою дію на всіх осіб і всі народи. У подальшому ця ідея знайшла своє відображення в міжнародно-правовій науці.

ЛІТЕРАТУРА

1. Международное право / Под ред. Ю.М. Колосова, Э.С. Кривчиковой. – М.: Международные отношения, 2003. – 720 с.
2. Грабар В.Е. Первоначальное значение римского термина *jus gentium* / В.Е. Грабар // Антологія української юридичної думки. В 10 т. Т. 8. Міжнародне право / За ред. Ю.С. Шемшученко, В.Н. Денисова. – К.: Видавничий дім «Юридична книга», 2004. – С. 476-508.
3. Ливий Тит. История Рима от основания города. – М.: Ладомир, 2002. – Т. 1. – 702 с.; Т. 2. – 810 с.; Т. 3. – 794 с.
4. Буткевич В.Г., Міжнародне право. Основи теорії / В.Г. Буткевич, Мицик В.В., Задорожній О.В. – К.: Либідь, 2003. – 608 с.
5. Буткевич О.В. Міжнародне право Стародавнього Світу / О.В. Буткевич. – К: Україна, 2004. – 864 с.
6. Мережко А.А. Наука международного частного права: история и современность / А.А. Мережко. – К.: Таксон, 2006. – 356 с.
7. Курс международного права. В 7 томах. Т. 1. Понятие, предмет и система международного права / Под ред. Ю.А. Баскина, Н.Б. Крылова, Д.Б. Левина и др. – М.: Наука, 1989. – 360 с.
8. Жоль К.К. Философия и социология права: Учебное пособие / К.К. Жоль. – К.: Юринком интер, 2000. – 480 с.
9. Тацит Корнелий. Анналы. Малые произведения. История. – М.: ООО «Издательство АСТ», «Ладомир», 2001. – 992 с.
10. Левин Д.Б. История международного права. – М.: Издательство ИМО, 1962. – 136 с.
11. Покровский И.А. История римского права / И.А. Покровский – Минск: Харвест, 2002. – 528 с.
12. Левина Л.Н. История международного права / Л.Н. Левина – М.: Издательство «Экзамен», 2006. – 158 с.
13. Дождев Д.В. Методологические проблемы изучения римского права: право и справедливость в понятийной системе римской юриспруденции (*jus civile, jus naturale, bonum et aequum*) / Д.В. Дождев // Вестник древней истории. – 2003. – № 3. – С. 100-122.
14. Мережко А.А. История международно-правовых учений / А.А. Мережко – К.: Таксон, 2006. – 492 с.